

PHOTO: ARNIS RITUPS

MICHAEL FREDE

θάνατος στους Δελφούς

Ο Μάικλ έχασε μια εισήγηση κι εμείς μαζί του: την τελευταία του σπουδαιότερου ίσως Συμποσίου που έχει γίνει ποτέ στην Ελλάδα, του «Ελληνιστικού Συμποσίου» που έληξε τόσο τραγικά πριν από την ώρα του. Τον ενδιέφερε ιδιαίτερα το τελευταίο αυτό θέμα, μας είπε, ήθελε να το ξανασκεφθεί και αρνήθηκε να έλθει μαζί μας το προηγούμενο βράδυ της τραγωδίας στο όμορφο Δελφικό θέατρο. Επρόκειτο για το τελευταίο κεφάλαιο της πραγματείας του Σέξτου Εμπειρικού *Προς Φυσικούς II (Προς Μαθηματικούς X)*, το σημαδιακό, όπως αποδείχτηκε, «Περί γενέσεως και φθοράς» (περί γεννήσεως και θανάτου), όπου ξαναγίνεται λόγος και για το διάσημο ή διαβόητο –σχετικά με το αδύνατο της συγχρονίας– διαλεκτικό επιχείρημα, παράδοξο αν όχι σόφισμα, ότι δεν μπορούμε να πούμε πως «το βρέφος γεννιέται» ούτε ότι «ο Σωκράτης πέθανε», που μας θυμίζει με άλλο πνεύμα το απόσπασμα του Επίχαρμου «ἀποθανεῖν ἢ τεθνάναι οὐ μοι διαφέρει» (DK B 11) και το πιο γνωστό του Επίκουρου «ὁ θάνατος οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς» (Κ.Δ. II).

Λέει ο Σέξτος: «Τινὲς δε καὶ τῶν χρόνων ἐχόμενοι τῆς τε γενέσεως καὶ φθορᾶς οὕτω συνερωτώσιν, εἰ ἀπέθανεν ὁ Σωκράτης, ἦτοι ὅτε ἔζη ἀπέθανεν ἢ ὅτε ἔτελεύτα. Καὶ ζῶν μὲν οὐκ ἀπέθανεν. Ἔζη γὰρ δήπουθεν καὶ ζῶν οὐκ ἔτεθηκε. Οὕτε δ' ὅτε ἀπέθανεν. Δις γὰρ ἔσται τεθηκώς. Οὐκ ἄρα ἀπέθανεν ὁ Σωκράτης» (X 346-347).

Ἐχοντας εντρυφήσει θεραπευτικά τα τελευταία χρόνια στη λυτρωτική στωική θανατολογία, ιδιαίτερα του Μάρκου Αυρήλιου, περίμενα με ιδιαίτερη ανυπομονησία τα σχόλια του Μάικλ σχετικά με το πολυθρύλητο θέμα του θανάτου του Σωκράτη στο έργο αυτό του Σέξτου καθώς και στις *Πυρρώνειες Υποτιπώσεις* του. Μας είχε συνηθίσει όλες αυτές τις μέρες να λύνει όλες τις απορίες μας, με μια εφηβική ζωντάνια, με πάθος αλλά και με διδασκαλικό και συμβουλευτικό ύφος και ήθος, να ξεδιπλώνει όλη την κατασταλαγμένη σοφία του και, χωρίς να έχει ο ίδιος απαρχής ανακοίνωση, κορυφαίος ανάμεσα σε καταξιωμένους ειδικούς, να έχει σε όλο το εύρος της θεματικής την πρώτη και την τελευταία λέξη. Την άποψή του ωστόσο, που την περιμέναμε με αδημονία, τη μετέφερε το αποτρόπαιο μήνυμα που πρόφθασε την έναρξη της τελευταίας συνεδρίας, ένα μήνυμα που μας πάγωσε μέσα στο ζεστό καλοκαιριακό απομεσήμερο και μας άφησε όλους άφωνους. Ο Μάικλ πέθανε. Ο Μάικλ μας έστειλε ένα μακάβριο αλλά καθόλου, δυστυχώς, διαφορούμενο χρονογράφο. Μας μίλησε με τον πιο τελεσίδικο τρόπο και με το πιο ατράνταχτο, όχι πια διαλεκτικό, επιχείρημα από την άλλη όχθη ότι «ο Σωκράτης πέθανε όταν ζρούσε», φτάνοντας όμως έτσι και στο συμπέρασμα ότι «ο Σωκράτης δεν πέθανε». Ο Μάικλ πέθανε όταν έσφυζε από ζωή. Όταν πρωταγωνιστούσε σ' ένα πρωτόγνωρο Συμπόσιο. Κι έτσι για μας ο Μάικλ δεν πέθανε. Γιατί το πνεύμα, η ασίγαστη κι αδάμαστη ενέργεια που ακτινοβολούσε και που αξιωθήκαμε να τη ζήσουμε κοντά του όλες αυτές τις μέρες, αυτή η πλέρια ζωή, δεν μπορεί, δεν είναι βολετό και δίκαιο να αφανιστεί.

Για μια εβδομάδα περίπου στους Δελφούς, στον «Ομφαλό» της γης, κάτω απ' το γέλιο των Φαιδριάδων και δίπλα στο κελάρυσμα της Κασταλίας, αγναντεύοντας το ασημένιο ποτάμι του ελαιώνα και τη βελούδινη από μακριά θάλασσα του κόλπου της Κίρρας, ανάμεσα από τις φουντωμένες πευκοβελόνες, ο Μάικλ έκλεβε την παράσταση κάθε στιγμή στον φιλικό, αβυσσινότομο αλλά και μαχητικό, καλό αγώνα για την αναζήτηση της αλήθειας. Η σοφία του βρισκόταν στο απόγειό της. Περισοιχισμένος από τη σύντροφό του, κύριο μοχλό αυτού του Συμποσίου, από φίλους και ομότεχνους, ο Μάικλ έλαμπε από δημιουργικό και κριτικό οίστρο και ξεχείλιζε από ζωή. Με το καθαίο, γεμάτο απορία βλέμμα του και με το παιδικό, καλοσυνάτο χαμόγελό του, ο Μάικλ, αρχιερέας και ιεροφάντης του «ημερήσιου» συλλόγου που επιχειρούσε να αποκρυπτογραφήσει τα σκεπτικιστικά παράδοξα, ξεδίπλωνε απλόχερα την ανεξάντλητη γνώση

και την κατασταλαγμένη σοφία του για να φωτίσει τους γρίφους και τους διαφορούμενους χρησμούς του αρχαίου Σκεπτικισμού. Ήταν καθημερινά ακαταπόντος, ρηξικέλευθος, συνεπαρμένος και ευρηματικός σε μια έκρηξη έμπνευσης και δημιουργικότητας. Ο Μάικλ μας μίλησε πως μπορεί να πεθάνει κανείς όταν βρίσκεται στην κορύφωση της ζωής και μάλιστα σ' ένα τόπο-μυστηριακό, σ' ένα τόπο που διαφέντευαν ο θεός και η μοίρα και σ' ένα τόπο που λάτρευε.

Ο Μάικλ είχε διαλέξει την Ελλάδα για να ζήσει τα υπόλοιπα χρόνια του –τα οποία αναμένονταν πολλά– και απερίσπαστος κι ευτυχισμένος να εργασθεί δημιουργικά στη γειτονιά των αρχαίων θεών, κοντά στη «σκεπτομένη» θεά της σοφίας και στην Ποικίλη Στοά, συντροφιά με τους φιλοσόφους που τόσο τίμησε και ανέδειξε στη ζωή του. Από τη Γοττίγγη, το Μπέρκλεϋ, το Πρίνστον και την Οξφόρδη, όπου ήταν περιζήτητος, επέλεξε την Αθήνα και ρίζωσε στους πρόποδες της Ακρόπολης για να αξιοποιήσει στον ανέκαθεν οικείο τόπο του τη δημιουργική δύναμη της ωριμότητάς του. Κι απ' όλη την Ελλάδα διάλεξε τους Δελφούς, κάτω απ' το βλέμμα του Απόλλωνα, τον ίσκιο των Φαιδριάδων και τη μουσική της Κασταλίας για να περάσει στην αιωνιότητα. Για τον ίδιο, κανένας θάνατος δεν θα ήταν πιο καλοδεχούμενος. Το τέλος του ήταν μια κατεξοχήν περίπτωση «ευθανασίας» στην κυριολεκτική αρχαιοελληνική σημασία του όρου. Αστέρι ενός ιδιαίτερα απαιτητικού Συμποσίου αναγνωρισμένων ειδικών απ' όλο τον κόσμο, με δική του την πρωτοκαθεδρία στην αποκρυπτογράφηση ενός από τα δυσκολότερα κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας, περισοιχισμένος με αγάπη και τιμή από δικούς, μαθητές, συναδέλφους και φίλους, μέσα στο πιο ειδικό τοπίο της Ελλάδας, κοιτίδα του φωτός και της ειρήνης αλλά και άντρο της αμείλικτης ειμαρμένης, λίγο πριν εντρυφήσει μαζί μας στη «γένεση και τη φθορά», στο μυστήριο της ζωής και του θανάτου, με το οποίο «έπαιζε» ο Σέξτος, ο Μάικλ, γεμάτος ζωή, αναλήφθηκε στην άλλη ζωή. Ήθελε ίσως να μας μνηύσει ότι η αλήθεια για τα ζητήματα της ζωής και του θανάτου δεν βρίσκεται στη δώθε πλευρά. Βιώνεται στην αντίπερα όχθη. Όπως είπε και ο Ελύτης, «η αλήθεια με το θάνατο εξαγοράζεται». Δεν είχε ωστόσο λογαριάσει τον πόνο που άφησε στη σύντροφό του, στους δικούς του και σ' όλους εμάς που τον ευγνωμονούσαμε για την προσφορά του στην ανάδειξη της αξίας και της σημασίας της αρχαίας και μάλιστα της ελληνιστικής φιλοσοφίας, που τον θαυμάζαμε για την ωραία του προσωπικότητα, την ευγένεια και τη ζεστασιά του χαρακτήρα του, που τον καμαρώναμε για τα κάθε φορά σπουδαία λεγόμενά του και τον αναγνωρίζαμε ως κορυφαίο μελετητή των πιο δυσπρόσιτων και δυσνόητων στιγμών της αρχαίας σκέψης και Σκέψης, τον τιμούσαμε, τον αγαπούσαμε και τον χρειαζόμαστε.

Ίσως κάποιος χρησμός της Πυθίας τον κάλεσε στη θάλασσα που την αγνάντευε τόσο γαλήνια και φιλική από μακριά. Ίσως κάτι του έγνεψε ο Απόλλωνας Δελφίνιος πάνω σε κάποιο δελφίνι. Και ίσως μέσα στη δροσάτη αγκαλιά της ξεχάστηκε αγναντεύοντας από κάτω την Κίρφη, τον Πλείστο, τη Λυκώρεια και τους Δελφούς, τον τόπο τον οποίο καθαγίασαν οι αετοί που πέταξαν από τα πέρατα της γης και αράξαν στην καρδιά του, τον τόπο που τον μαγνήτιζε. Ίσως ξεχάστηκε, μέθυσε από ομορφιά και θέλησε να κρατήσει τη στιγμή και το όραμα για πάντα. Ποιος ξέρει; Εμείς θα τον κρατήσουμε στη μνήμη μας έτσι όπως αξιωθήκαμε να τον ζήσουμε, γεμάτο ζωή, πνευματική εργήγορη και κριτικό οίστρο, σχεδόν για μια ολόκληρη, αποφράδα, όπως κατέληξε, βδομάδα, οινοκόο και συμποσίαρχο ενός Συμποσίου που δεν τελείωσε ποτέ, αλλά «λύθηκε», όπως έλεγαν και οι Στωικοί του –που εννοούσαν κι αυτοί τη φιλοσοφία «μελέτη του φυσικού θανάτου»– «διὰ χρείαν μεγάλην ἄφνω καταλαβοῦσαν». Κι έτσι, όπως μας έφυγε μέσα στο θρίαμβο της ζωής, θα δυσκολευόμαστε ίσως για πάντα να πούμε, μαζί με τον Σέξτο, ότι ο Μάικλ πέθανε. ☐

Αθήνα, 12. 8. 2007

farewell

“Κι αν δεν ήταν αυτό το μήλο που κρατάω στο χέρι και που η ευωδία του με δυναμώνει και παρατείνει λιγάκι τη ζωή μου, θα είχα ήδη ξεψυχήσει”. Η φράση αυτή, που αποδίδεται στον Αριστοτέλη, προέρχεται από το *Liber de roto, Περί του μήλου ή Περί της Αριστοτέλους τελευτής*, ένα ενδιαφέρον κείμενο που αποτελεί τον τελευταίο κρίκο μιας αλυσίδας υποτιθέμενων μεταφράσεων (πρώτα αραβικά, ύστερα εβραϊκά και, τέλος, λατινικά) ενός ελληνικού πρωτοτύπου. Μετάφραση, εισαγωγή, σχόλια, με τη συνοδεία μιας συλλογής μικρών μελετών και την αναπαραγωγή, στο επίμετρο, της αγγλικής μετάφρασης του Margoliouth του 1892, κυκλοφορεί τους τελευταίους μήνες στα ελληνικά (*Περί του μήλου ή Περί της Αριστοτέλους τελευτής*, εκδόσεις Θύραθεν). Την εξαιρετική αυτή δουλειά υπογράφει η καθηγήτρια κλασικής φιλολογίας στο ΑΠΘ Παρασκευή Κοτζιά. Εύκολα αναγνωρίζει κανείς ως πρόδρομο αυτού του κειμένου τον *Φαίδωνα*, στον οποίο η φιλοσοφία προβάλλεται ως “μελέτη θανάτου”: ο *Φαίδων* είναι η συνομιλία του Σωκράτη με τον Κέβητα και τον Σιμμία στη φυλακή, ως τη στιγμή που πίνει το κώνειο, όπως τη φαντάστηκε ο Πλάτων- το *Περί του μήλου*, αβέβαιης πατρότητας, καταγράφει τις τελευταίες στιγμές της ζωής του Αριστοτέλη, τη συζήτησή του με τους μαθητές που τον επισκέπτονται λίγο πριν πεθάνει. Μυρίζοντας την ευωδία του μήλου

για να διατηρεί το πνεύμα μέσα του, ο φιλόσοφος απαντά στην πρόκληση των μαθητών του να τους προσφέρει “μια διδασκαλία που θα δυναμώσει την καρδιά [τους]”, κι έτσι το *Περί του μήλου*, που κλείνει με τη δραματική περιγραφή του μήλου που πέφτει από τα χέρια του σοφού καθώς αυτός ξεψυχά, γίνεται ένα μάθημα για τα μέρη της ψυχής, τη σχέση της με το σώμα και το θάνατο, για τη γνώση και τα είδη της, κυρίως για την αξία και το περιεχόμενο της φιλοσοφίας, για το θεό και τα άστρα.

Το *Περί του μήλου* εντάσσεται στην αρκετά διαδεδομένη κατά την αρχαιότητα παράδοση περιγραφής θανάτων των φιλοσόφων, που, με τη σειρά της, συνδέεται με το ενδιαφέρον για τη βιογραφία τους. Ουσιαστική για μια φιλοσοφία που αυτοπροσδιορίζεται ως τέχνη του βίου, αυτή η προσέγγιση δεν ενδιαφέρει ιδιαίτερα τους σημερινούς μελετητές του αντικείμενου: η φιλοσοφία, όπως τη βλέπουμε εμείς, είναι λόγος για τα επιχειρήματα, όχι για τις εξωτερικές συνθήκες παραγωγής τους. Κι όμως, η πεποίθηση αυτή μετριάζεται, τη στιγμή που αντιμετωπίζουμε την απώλεια ενός ανθρώπου που είδε τη φιλοσοφία, ή το φιλοσοφικό διάλογο, ως τρόπο ζωής – ή, ακόμη, τη στιγμή που κι εμείς οι ίδιοι καταφεύγουμε σε κείμενα (είτε συντάσσοντας είτε διαβάζοντάς τα) που αναφέρονται στη ζωή και το θάνατό του.

Γράφικαν ήδη αρκετά στον τύπο, και θα γραφούν ακόμα. Ανάμεσά τους το κείμενο της Μυρτώς Δραγώνα στο παρόν τεύχος, αλλά κι εκείνο που είχε διαβάσει ο Παύλος Καλλιγιάς κατά την αναγόρευση του Frede σε επίτιμο διδάκτορα του Πανεπιστημίου Αθηνών, και το οποίο θα συμπεριληφθεί σε τόμο του περιοδικού *Νεύσις* με εργασίες μαθητών και φίλων του αφιερωμένες στον ίδιο. Ο τόμος είχε σχεδιαστεί εδώ και καιρό και, όπως συμβαίνει σε αυτές τις περιπτώσεις, θα παρουσιαζόταν ως έκπληξη στον τιμώμενο (“I am not supposed to know anything about this”, μου είχε πει πριν από ένα χρόνο). Η έκπληξη δυστυχώς τελικά ήταν δική μας, και δεν ήταν καθόλου ευχάριστη. Άλλος ένας τόμος, αυτή τη φορά με κείμενα του Frede μεταφρασμένα στα ελληνικά, και με θεματικό άξονα το ρόλο της φιλοσοφίας στην αρχαιότητα θα κυκλοφορήσει σύντομα από τις εκδόσεις Εκκρεμές.

Ο κύκλος των φίλων και συνεργατών που βρέθηκαν κοντά του τις τελευταίες μέρες της ζωής του, στο Symposium Hellenisticum στους Δελφούς, ήταν το dream team της ελληνιστικής φιλοσοφίας, ένας χώρος στον οποίο ο ίδιος προσέφερε πολλά. Λίγες βδομάδες πριν, ωστόσο, ο Frede συμμετείχε στην ετήσια συνάντηση της Ένωσης Νοτιοανατολικής Ευρώπης για την Αρχαία Φιλοσοφία (Southeastern Association for

Ancient Philosophy), στη Βλάστη Κοζάνης, αφιερωμένη φέτος στο δέκατο βιβλίο των *Νόμων* του Πλάτωνα. Η Ένωση αυτή ιδρύθηκε το 2001, από έναν κύκλο φίλων, μαθητών και συνεργατών του Frede, και με τη δική του ένθερμη υποστήριξη, με σκοπό να καλύψει το τεράστιο κενό επικοινωνίας και συντονισμού που υπήρχε ανάμεσα στους ερευνητές της αρχαίας φιλοσοφίας στις χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Ο Frede πίστευε πολύ σε αυτόν το θεσμό και ήταν πολύ ικανοποιημένος όχι μόνο από την υψηλή ποιότητα αλλά και από το ιδιαίτερα καλό κλίμα συνεργασίας που υπήρχε ανάμεσα στα μέλη του. Σκεφτήκαμε πως και δική του επιθυμία θα ήταν δωρεές στη μνήμη του να κατατεθούν στο λογαριασμό του *Rhizai*, το οποίο είναι το περιοδικό που εκδίδει η SEAAP. Το τελευταίο τεύχος του περιοδικού, αφιερωμένο στον Πάπυρο του Δερβενίου, αρχίζει με το τελευταίο κείμενο που δημοσίευσε ο Frede όσο ζούσε. Ελπίζουμε ότι οι μαθητές του αλλά και οι στενοί συνεργάτες του θα δώσουν στο φως της δημοσιότητας κείμενα που ο ίδιος δούλευε στο μεταξύ, ή που βρέθηκαν ως σημειώσεις στο αρχείο του. ○

MICHAEL FREDE

ΑΓΧΙΒΑΣΙΗ ΠΕΡΙ ΨΥΧΗΣ

Ἔστιν θάλασσα, τίς δὲ νιν κατασβέσει;

Δεν είναι διόλου εύκολο να βρεις τη σωστή τονικότητα για όσους αποσπάστηκαν τελεσίδικα από το ρου της ζωής μας. Η δυσκολία οξύνεται με τον απρόσμενο θάνατο, γίνεται δε ανυπέβλητη όταν ο αιφνίδια χαμένος είχε προηγουμένως κατακτήσει περίοπτη θέση στο ψυχικό στερέωμα πολλών. Η απουσία φαντάζει πιο απίστευτη τότε, και περιμένεις σιωπηρά την αυγή που, ξυπνώντας, θα σε βγάλει από την πλάνη παιδικού εφιάλτη. Σ' αυτό το κλίμα ας διαβαστούν οι παρακάτω λόγοι για κείνον που κάθηκε, μεσούντος Αυγούστου, σε μάχη με κύματα.

«Ἦμουν ακόμη στο σχολείο, δεκαεφτά χρονών παιδί, όταν αγόρασα την πρώτη μου έκδοση των *Μεταφυσικών* του Αριστοτέλη στα ελληνικά. Έκτοτε έχουν περάσει αρκετές δεκαετίες και το έργο αυτό εξακολουθεί να με προβληματίζει».

Με τέτοια λόγια, θερμά και προσωπικά, άνοιξε ο Michael Frede τη συζήτηση για την αριστοτελική έννοια της δυνάμεως στο Τμήμα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Πατρών, την περασμένη άνοιξη. Ήταν τέλη Μαρτίου και αναμέναμε όλοι τον σκληρότερο μήνα του χρόνου. Ξαν ξανθός Απρίλης θα ήταν, φανταζόμουν, και ο ίδιος, τότε που πήρε στα χέρια τον πρώτο ελληνικό Αριστοτέλη: ψηλόλιγνος, νευρικός, ανυπόμονος, παθιασμένος.

Προσωπικές αναφορές σαν την παραπάνω σπάνια έκανε δημοσίως. Φαινόταν τόσο ολοκληρωτικά δεσμένοι στα θέματα που συζητούσε, ώστε δεν είχε την παραμικρή όρεξη να παρεμβάλει τη δική του ιστορία ανάμεσα στην αρχαιότητα και την ερμηνεία της. Όταν τον πρωτοάκουσα να μιλά, δεκαπέντε χρόνια πριν, η σοφία του ήταν, μαζί, τετελεσμένη και προβαίνουσα. Είχαν ήδη μαραθίει, αν ποτέ υπήρχαν, οι ανγκυλώσεις που καθιστούν κάποιον δέσμιο μιας άποψης την οποία έχει υποστηρίξει γραπτώς στο παρελθόν. Ο αγώνας της καταξίωσης είχε οριστικά κερδηθεί. Καθηγητής της Ιστορίας της Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης μετά από λαμπρή ακαδημαϊκή πορεία σε Γερμανία και Αμερική, ο Michael Frede, με την ευρεία γνώση της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας που διέθετε, μπορούσε να διαλέγεται με τους αρχαίους φιλοσόφους όχι μόνον ως πολυμαθής λόγιος αλλά και ως άνθρωπος ζωντανός που δεν έχει επιτρέψει στο νου του να ναρκαωθεί από την επιστημονική τεχνική και την προδιαγεγραμμένη μέθοδο – ούτε καν τη δική του.

Μοναδικό μέλημά του ήταν η αλήθεια – κι ας μην μπορεί κανείς εύκολα να την ορίσει. Η αλήθεια που αναζητούσε εκείνος ήταν ταυτόχρονα ιστορική και επίκαιρη. Μπορούσε να αποφεύγει τον κίνδυνο κάθε ρηκού ιστορικισμού, κάθε κοινωνιολογικού ή ψυχολογικού αναγωγισμού και ταυτόχρονα να αναπνέει στον κόσμο της αρχαιότητας σαν να ήταν το φυσικό του περιβάλλον. Τα κείμενα τα προσέγγιζε ως φιλοσοφία, όχι μόνον ως ιστορία της σκέψης, αλλά άφηνε τη ματιά τους να τον διαπεράσει, αντί εύκολα, όπως πολλοί συνάδελφοί του, να επιβάλλεται πάνω τους με αμφίβολες αναλύσεις τυπικής λογικής ή κενόδοξες επιδείξεις επιχειρηματολογικής δεινότητας. Είχε *μέριμνα* για την αρχαία φιλοσοφία και αληθινή *έγνοια* μήπως πληγωθεί στα αδέξια χέρια μας.

Νομίζω ότι δεν του άρεσε ιδιαίτερα να παρουσιάζει γραμμένες εισηγήσεις, αν και το έκανε συχνά. Είχαν, κατά τη γνώμη του, κάτι τελεσίδικο και κλειστό. Η ορμή της ψυχής του ήταν αυθεντικά προσηλωμένη στο διάλογο, στην αντιπαράθεση, στη δοκιμή. Ο ίδιος υπήρξε ακούραστος συζητητής. Τότε έκανε πραγματικά την αίσθηση του χρόνου. Τα καθιερωμένα πλαίσια αίφνης εξαφανίζονταν. Η κόπωση υποχωρούσε μπροστά στην αγωνία για την επίτευξη της *θεωρίας*. Ήθελε να αναδυθεί το ζήτημα

ενώπιόν του, να το εναντιώσει, να το ψαύσει, να το γευτεί, να ενωθεί, ει δυνατόν, μαζί του. Οι συζητήσεις ήταν, πιστεύω, μέσο γι' αυτήν την ποθούμενη ενεργοποίηση του νου.

Έτσι λοιπόν και στην Πάτρα, την περασμένη άνοιξη, λίγο πριν μπει ο Απρίλης, αφού πρώτα μας έκανε μια εμπειρισταωμένη προφορική εισαγωγή έχοντας μπροστά του μια μοναδική σελίδα με χειρόγραφες σημειώσεις, άνοιξε ευθύς τη συζήτηση ακούγοντας προσεκτικά τις απορίες, τις ενστάσεις και τις ερωτήσεις όλων των παρευρισκομένων, σχετικών και μη. Το σεμινάριο διήρκεσε τέσσερις ώρες και θα κρατούσε πιθανόν περισσότερο, αν δεν ήταν φανερό η κόπωση πολλών από μας – όχι η δική του.

Η μεγάλη δύναμη του Michael Frede εντοπιζόταν στην ικανότητα να ξετυλίγει, μπρος στα έκπληκτα μάτια του κοινού του, το μπερδεμένο νήμα ενός αρχαίου κειμένου, αφήνοντας πάντοτε ανοικτό το ενδεχόμενο να υπάρχουν πολλοί άλλοι τρόποι να εκδιπλωθεί το ίδιο νήμα διαφορετικά. Επίμονη ήταν μόνον η απαίτησή του να είναι *τούτο* το νήμα που ξεδιπλώνουμε, δηλαδή του κειμένου που μελετούμε, και όχι κάποιο άλλο, πιθανότατα εξίσου ενδιαφέρον. Πέραν τούτου, ήταν διατεθειμένος να ακούσει και να συζητήσει, με χαρακτηριστική ευγένεια ψυχής, ακόμη και την πιο απίθανη άποψη, εφόσον προερχόταν από γνώσια και ουσιαστική απορία.

Μαχόταν πραγματικά με την αρχαιότητα, όπως κανείς μάχεται για μια ερωμένη που ανθιστάει, αλλά της οποίας η χάρη είναι φανερά ξεχωριστή. Και τη χάρη αυτή την έβλεπε διακεχόμενη σε πολλά κείμενα ή δόγματα ή σχήματα κειμένων, από τον Πλάτωνα έως τους Στωικούς και από τους Σκεπτικούς έως τους φιλοσόφους της Ύστερης αρχαιότητας και, πιο πρόσφατα, τους χριστιανούς πατέρες.

Με χαρτί και μολύβι μόνο, σαν μαθηματικός, δοκίμαζε, τότε, τη διάνοια στους πολυδαίδαλους μαϊνάνδρους της, και οι άδεταις κόλλες χαρτιού που χρησιμοποιούσε, για να γράψει ένα συχνά ολιγόστιχο κείμενο, επέτρεπαν όχι μόνον την εύκολη απόρριψη κάθε αποτυχημένης απόπειρας για ερμηνεία, αλλά και την αναδιευθέτηση των επιχειρημάτων, μέχρι να βρεθεί η πιο προσοδοφόρα γλωσσική εκφορά του νοήματος. Η συλλογιστική, η επιχειρηματολογία και το παιχνίδι των εννοιών φαίνονταν υποταγμένα στον πολυπόθητο νου, όχι εκείνος σ' αυτές.

Λένε όσοι τον γνώρισαν ως μαθητές ότι ήταν εξαιρετικός δάσκαλος. Τους πιστεύω, γιατί η γοητεία του λόγου του, προφορικού και γραπτού, ήταν τέτοια που δύσκολα θα μπορούσε κάποιος να της αντισταθεί. Επρόκειτο για τη μαγεία της νοεράς καθαρότητας που έχει γίνει κτήμα της ψυχής. Μέσα από μια φαινομενική αμέλεια του ύφους και πρόδηλη αδιαφορία εάν η ίδια έκφραση επαναληφθεί πέντε ή δέκα φορές μέσα στην ίδια παράγραφο ή μέσα στο ίδιο λεπτό, ο λόγος του πετύχαινε μίαν αφανή αρμονία που επενεργούσε πάνω στην ψυχή του ακροατή με τρόπο που απρόβλεπτος. Μέσα από την αμέλεια του ύφους αναδύονταν το μέλημα της συνέπειας. Μέσα από την αδιαφορία της λεκτικής επανάληψης αναδύονταν η ενότητα της σκέψης. Μέσα από ομοιόμορφους κυματισμούς λόγου ήταν, εν τέλει, το νοητό που περιστρεφόταν ενώπιον της ματιάς του ίδιου και του αποδέκτη.

Πιστεύω τους μαθητές που υποστηρίζουν ότι ήταν εξαιρετικός δάσκαλος, γιατί αγαπούσε απροκάλυπτα τους νέους και χαϊρόταν την ορμή τους. Τους πιστεύω, επίσης, γιατί η επίδραση του δικού του τρόπου πάνω στη σκέψη όσων διδάχτηκαν από αυτόν είναι, σχεδόν παντού, ηρόδηλη. Και τους πιστεύω, ακόμη περισσότερο, γιατί μαθητές του δεν ήταν μόνον όσοι επωφεληθήκαν άμεσα από τις παραδόσεις και τα σχόλιά του. Ήμασταν –είμαστε– όλοι όσοι είχαμε, *τύχη αγαθή*, την ευκαιρία να τον γνωρίσουμε. Μαθητές του είναι, θέλοντας και μη, όσοι παίρνουν την αρχαιότητα στα σοβαρά. Και θα είναι μαθητές του, ακόμη πιο πιστοί, αυτοί

που στο μέλλον θα αμφισβητήσουν τη δική του αρχαιότητα, όπως εκείνος αμφισβήτησε την αρχαιότητα του φιλοσοφικού συρμού στην Οξφόρδη της εποχής του, όταν και μόνον η μνεία του ονόματος του Πλωτίνου ήταν αρκετή για να επισύρει τη κλεύση της υπεροπτικής συγκατάβασης.

Πολλές μελέτες του έμειναν ανολοκλήρωτες. Είναι τούτο αναπόφευκτο, αν επιθυμεί κάποιος να μορφώσει πρωτίστως την ψυχή. Ίσως όχι τυχαία, «περί ψυχής» ήταν το αρχαίο σύγγραμμα που μελετούσε προσφάτως – για άλλη μια φορά, όμως τελευταία.

Πάνω απ' όλα, λοιπόν –ίσως πάνω και από την αφανή αρμονία του λόγου του– έπειθε το ύφος ζωής που εξετομίκευε ο ίδιος, γεμίζοντας πνευματικά και φυσικά το χώρο. Με το βλέμμα, τη στάση, την κίνηση του χεριού, όπου ανέμιζε πάντα ένα αναμμένο τσιγάρο, ο Michael Frede ήταν αδιαλείπτως παρών. Και αν η φυσική παρουσία τώρα εξέλιπε, την άλλη, της μνήμης και του παραδείγματος, δεν θα μπορούσε κανένα θαλάσσιο κύμα να μας αποσπάσει.

καί ἡ θάλασσα οὐκ ἔστιν ἔτι.

Έχοντας περάσει, όπως όλες οι δίκαιες ψυχές, την κρίση του Ραδάμανθου και του Αΐακου και του Μίνωα, σαν ξανθός Απρίλης και πάλι, ο γοητευτικός Michael απολαμβάνει τώρα, θαρρώ, ατελείυτες συζητήσεις με τον όμορφο Πυθαγόρα, την ιερά κεφαλή του Πλάτωνα και τον ανήσυχο Πλωτίνω. Μαζί με τον Αριστοτέλη που τόσο αγάπησε, κάθονται στα γόνατα των δασκάλων, ακούν, μαθαίνουν και αενάως απορούν, αφού κανένας ύπνος δεν βαραίνει πλέον στα βλέφαρα και καμιά κοσμική ασχολία δεν εμποδίζει τη συνεχή θεωρία.

Το κενό, όμως, εδώ κάτω μένει δυσαναπλήρωτο.

PHOTO: FREDERIKKA ADAM

RHIZAI

A Journal for Ancient Philosophy and Science

Vol. IV, No. 1
(June 2007)

Papers from the *Derwent Papyrus* workshop
University of Crete, Rethymna, 15–16 May 2006

Papers

MICHAEL FREDE: *On the Unity and the Aim of the Derwent Text*

SERGEY RABINOV: *Latent Meaning and Manifest Content in the Derwent Papyrus*

ALBERTO BIANCHI: *Autour de l'interprétation des volumes XIII–XVI du Papyrus de Derwent*

STAVROS KALAMITAKIS: *The Derwent Papyrus on Cosmic Justice*

GILSON BRUNO: *The Derwent Papyrus and Early Stoicism*

Critical Notices

ANASTAS LAZAROS T. KOUTIPEPLOS, G. M. PANTOPOULOS, K. TSIANTANAGIUS: *The Derwent Papyrus*, edited with Introduction and Commentary, Jan Olofsson, Frankfurt, 2006

ANDRÉA FALCONI: *On Aristotle, De la génération et la corruption*, texte établi et traduit par Marwan Rashed, Les Belles Lettres, Paris, 2005

Reviews

JAMES J. BROWN: *Frede C. C. Sheffield, Plato's Symposium: The Ethics of Desire*

JONATHAN BARON: *On Herodotus, The Brave Habits: Appetitive Desire in Plato and Aristotle*

VICTOR TRUONG: *On James Warren, Facing Death: Epicurus and His Critics*

PAUL GONNARD: *On Nancy Sherman, Stoic Warriors: The Ancient Philosophy Behind the Military Mind*

FRANZ GERTH: *On Stefan Ingeborg, Against the Logicians*, translated and edited by Richard Blum

VASSILIOS MARIANOS: *On Porphyry, Sentences*, introduction, texte grec et traduction française avec commentaires par Luc Brisson et al.

CHARLES BURNETT: *On Catherine Conybeare, The Fragmental Augustine*

Vol. III, No. 1
(June 2006)

Michael Frede: *Stoic Refutation*

Frank Beal: *Version of the Ancient Greek Body-Soul Distinction*

Walter Bruford: *Battuality and the Fear of Death in Epicurean Philosophy*

CRITICAL NOTICES

S. MILDENFORD: *On G. Fine*

REVIEWS

F. KARL: *On Karamanis, L. Bonini, V. Hatzil*

S. SAKELLARIOS: *On Aloni, A. Falson, S. Ingeborg*

J. BURNETT

Vol. III, No. 2
(Dec. 2006)

Panagiotis Tsoukas: *How Many Demons? There is Plurimodality?*

Jack Freytag: *The Ascent as a Motion in the City*

Scott Thum: *The Life Forms and Their Models in Plato's Timaeus*

Andrii Shcher: *Frederick and Substantivization in Aristotle*

Darius M. Bugar: *Scythian Theology*

REVIEWS

N. D. SOTIRI, B. LAZZARI, I. PAPADIMITRIOU, F. F. WYLL, E. K. FINNISON

Subscription requests should be sent to the Editor-in-Chief, Ivan Christov, Faculty of Philosophy and History, University of Plovdiv, 24 Czar Assen Street, 4000 Plovdiv, Bulgaria. E-mail: rhizai@up.ac.bg

Subscription prices: €25 per issue/€40 per volume (Institutions), £15 per issue/£25 per volume (Individuals).

Please add p&hp at €7 per issue for destinations in Europe/€9 per issue for destinations overseas. Back issues are available at 20% off the regular subscription price. Payment by cheque please.

RHIZAI is available at affordable rates on pay-per-view basis at <http://www.cceol.com>

«...Μέχρι τις μέρες μας, στη συνθησιμένη ηθική σκέψη μας και στη φιλοσοφική μας ηθική, φαίνεται πως δεν υπάρχει παρά μικρή, ή και καθόλου, θέση για την άσκηση της θεωρητικής σοφίας ως συστατικού του ευ ζην, και πως η αρετή μοιάζει να ταυτίζεται με καταπληκτική ευκολία με την ηθική αρετή, σα να ήταν ηθικά αδιάφορη η θεωρητική σοφία... Κατ' αυτόν τον τρόπο η φιλοσοφία περιορίστηκε σε μια θεωρητική άσκηση, χωρίς την οποία μπορούσε κανείς να ζήσει καλά, μια άσκηση, που, στην καλύτερη περίπτωση, είχε περιθωριακή σχέση με τη ζωή μας. Αλλά είναι σφάλμα να νομίσουμε, ότι απλώς επειδή η ιστορία πήρε αυτή την τροπή, η καλή φιλοσοφία πρέπει να είναι κάτι που σε τελευταία ανάλυση είναι άσχετο με τη ζωή μας, με τη ζωή αυτών με τους οποίους ζούμε και με τη ζωή μας μαζί τους, και με τη ζωή των κοινοτήτων και των κοινωνιών μας. Και ασφαλώς θα ήταν λάθος να προβάσουμε στους αρχαίους την αντίληψή μας της φιλοσοφίας ως του μάλλον ακαδημαϊκού εγχειρήματος ανάπτυξης φιλοσοφικών θεωριών... Αλλά ελπίζω πως αν δώσουμε προσοχή σε αυτό που άλλως εξαφανίζεται από τη θεωρήσή μας, βρίσκουμε μίαν αντίληψη, ή μάλλον αντιλήψεις, της φιλοσοφίας οι οποίες από πολλές απόψεις ανταποκρίνονται πολύ καλύτερα στις προσδοκίες πολλών από μας όταν αποφασίσαμε να γίνουμε φιλόσοφοι».

(«Η εικόνα του φιλοσόφου στην αρχαιότητα», μτφρ. Σ. Βιρβιδάκης, Γ. Χριστοδούλου, *Νεύσις*, τεύχ. 7, Χειμώνας 1988, σ.40).